

Katharina von Bora, die Lutherin (1499-1552)

Sieth Delhaas

Soest, Kerkcafé De Open Hof, 12 oktober 2017

Inleiding

Waarom Katharina von Bora?

Wie weet er meer over Katharina von Bora dan dat zij de vrouw van Luther was?

Of zei de naam Katharina von Bora u helemaal niets voordat u in het kerkblad las dat vanavond een lezing over haar werd gegeven? Wie heeft mijn boek over haar gelezen?

Ik vertel u eerst haar levensloop. Zoiets wat u kunt lezen in een encyclopedie.

Dan ga ik in op de details en achtergronden van haar leven.

Wilt u toch alles over haar leven weten dan kunt u in de bibliotheek terecht of op internet.

De titel van mijn boek in de eerste druk is 'Mevrouw Luther'. Van de tweede druk: 'Katharina von Bora. Een protestantse non'.

Katharina von Bora

Waarom is ze één van de zeer weinige vrouwen in de zestiende eeuw die met haar hoofd boven het maaiveld uitkwam? Doodeenvoudig: omdat ze in 1525 trouwde met de monnik en kerkreformator Martin Luther.

Jeugd

Ze werd geboren op het kleine landgoed 'Zolsdorf'. Haar vader Hans von Bora en haar moeder Katharina – waarschijnlijk een Von Haubitz – behoorden tot de lage landadel. Uit dit huwelijk werden nog drie jongens geboren en waarschijnlijk nog een meisje.

Na de dood van haar moeder wordt Käthe, zoals ze meestal werd genoemd, in 1504/5 ondergebracht op het kloosterinternaat van de Benedictinessen te Brehna, een dorp niet ver van haar geboorteplaats.

In 1508 bestemde haar vader haar voor het kloosterleven en bracht haar naar het Cisterziënserklooster 'Marienthron' te Nimbschen, Sachsen.

De leerstof die Käthe eerder op de kloosterschool in Brehna ontving, wordt voortgezet in Nimbschen. Behalve lezen, schrijven en rekenen, leert ze ook Latijn. Daarnaast werkt zij, evenals alle andere nonnen op de boerderij van het klooster en op de uitgestrekte landerijen,

in de bakkerij, de brouwerij en andere afdelingen van het klooster. Zij leert daar wat nodig is om een zichzelf voorzienende huishouding, een bedrijf zou je bijna kunnen zeggen, van ruim honderd nonnen en personeel, meestal lekenbroeders te onderhouden.

Käthes noviciaat, zo heet de opleiding tot non met alle daarbij horende plichten, begint in 1514.

Op 8 oktober 1515 volgt haar inzegening als kloosterzuster.

De nonnen leven in Nimbschen in clausuur. Dat wil zeggen dat de kloosterlingen onderling niet mogen spreken, dat ze niet met de buitenwereld in contact komen, behalve als dat hoogstnoodzakelijk is voor het functioneren van het klooster. Bij de verkoop op de markt bijvoorbeeld en in contact met leveranciers van levensmiddelen en zaken die nodig zijn voor het functioneren van de congregatie. Het contact met mensen van buiten gaat vaak via een luikje in een muur of deur.

Vlucht

De nieuwe reformatorische beweging van Luther, die in 1517 zijn discussiepunten tegen de leer van de – katholieke – kerk openbaar maakt, dringt in die jaren dat Käthe officieel kloosterzuster is, ook door tot de vrouwen in ‘Marienthron’.

Het nieuws van de Reformatie bereikt het vrouwenklooster niet alleen via allerlei teksten die in Duitsland al enkele jaren in het geheim de ronde doen, maar wordt ook verspreid via uitgetreden monniken die de nieuwe leer van Luther volgen.

Het kernpunt uit Luthers theologie, de belofte van Gods genade en de daarbij behorende gemoedsrust, wat de katholieke leer haar gelovigen niet bood, werd in 1524 aanleiding voor twaalf nonnen ‘Marienthron’ hun klooster te verlaten. Zij besloten hun eeuwig gelofte te breken.

Het gebied waar de Reformatie ontstond

Zij die ouders of familie hadden schreven vooraf naar huis met het verzoek hun wens te ondersteunen. Het antwoord op dit verzoek viel in alle gevallen negatief uit. Begrijpelijk, want als ouders of familie die wens zouden ondersteunen hadden ze kans op de doodstraf.

Daarna richtten de nonnen zich per brief tot Luther. Luther beschouwde het als zijn christelijke plicht hun vraag serieus te nemen.

Luther zocht hulp bij de alom geachte en ontwikkelde zestigjarige Leonhard Koppe uit Torgau, Behalve handelaar was hij ook burgemeester van zijn stad. Regelmatig leverde hij waren aan het klooster in Nimbschen. Samen met zijn jongere neef en stadgenoot Wolf Dommitzsch, ontwikkelde hij een vluchtplan voor de nonnen.

De vlucht vond plaats in een door paarden getrokken en waarschijnlijk overhuifde kar. Koppe gebruikte deze waarschijnlijk ook bij andere bezoeken aan het klooster om ontbrekende

levensmiddelen en andere producten als stoffen, gereedschappen, gezouten en gedroogde vis af te leveren en bijvoorbeeld om lege tonnen weer mee terug te nemen.

U moet zich voorstellen: de nonnen verbouwden en produceerden zo veel mogelijk dingen zelf omdat ze zo weinig mogelijk met de buitenwereld in contact wilden komen. Een Cisterciënzerorde is een complimentieve kloosterorde. Dat wil zeggen dat hun leven vooral bestond en nog bestaat uit bidden. Negen keer per etmaal. Beginnend om 2 uur 's nachts en door de nacht en dag heen tot 20 uur 's avonds. Met een kleine variatie tussen zomer- en wintertijd.

Toen ik die tijden voor het eerst hoorde van de zusters Trappistinnen in Berkel Enschoot – sinds een jaar of tien hebben ze een schitterend nieuw klooster in Oosterbeek bij Arnhem – was ik verbijsterd door het zware leven van de zusters. Juist door die gebedstijden. Nooit een nachtje rustig doorslapen. Nooit verwarming in de tijd van Katharina. Koude nachten en een hard leven. Wel is hun kovel, de witte mantel die ze omslaan als ze gaan bidden, van een dikke warme wol die hen helemaal bedekt.

Terug naar de voerman van de vluchtwagen Koppe. Ook het tijdstip dat de vrachtwagen arriveerde bij het klooster, zal op het normale tijdstip hebben plaatsgevonden om geen wantrouwen te wekken bij de poortwachteres. De berichtgeving over de vlucht spreekt van een tijdstip bij zonsopgang van de Paasnacht 1523. Als ik kijk naar het gebedsschema dan hebben de zusters dus de lauden gehad om 3.10 in de nacht en de prime op 4.00 uur. Dus het klooster is al wakker.

Ik vind deze uitleg op dit moment belangrijk om u in te wijden in een realiteit die wij ons 500 jaar later niet voor kunnen stellen.

Zwijgend wordt de wagen uitgeladen. Dat doen de zusters waarschijnlijk samen met de voerman en zijn knecht. Het is nog aardedonker. Binnen trouwens ook want alleen kleine kaarsenpitjes verlichten de gangen. Er wordt ingeladen wat mee moet naar Torgau en twaalf zusters klimmen op de kar. Het moet perfect geregeld zijn geweest. Niemand heeft argwaan.

De hele Paasmaandag blijven de vrouwen in de stad van Koppe, Torgau dus.

De volgende dag gaat de reis verder naar Wittenberg volgens de afspraak met Luther. De nonnen worden ontvangen in het 'Zwarte Klooster', het plaatselijke Augustijner klooster waar Luther met nog slechts één kloosterling woont. De andere veertig monniken hebben, na het begin van de Reformatie, het klooster verlaten.

Het 'zwarte klooster' in 2017

Luther neemt de verantwoordelijkheid voor de vlucht volledig op zich. Om zowel Leonhard Koppe als de nonnen voor roddel te vrijwaren, schrijft Luther in die eerste dagen een brief aan Koppe, die hij als een openbaar geschrift in druk laat uitgeven onder de titel 'Oorzaak en antwoord: dat het monialen is toegestaan hun klooster te verlaten'.

Met financiële ondersteuning van onder andere keurvorst Frederik de Wijze van Sachsen, kan Luther de nonnen onderdak geven totdat de meeste vrouwen door verwanten onder hun hoede waren genomen. Waarom nu wel? Omdat Luther zijn verdediging had gepubliceerd. De nonnen die niet naar huis konden vonden werk of een echtgenoot.

Over de ouders van Katharina wordt niets vermeld. Vermoedelijk leefde haar vader niet meer. Käthe bleef in Wittenberg.

Burgeres

Käthe vindt kort naar haar aankomst in Wittenberg onderdak in het huis van de jurist Philip von Reichenbach en zijn echtgenote. Dat wil zeggen als hulp in de huishouding. Niet veel later begint zij als manusje-van-alles dat wil zeggen als huishoudelijke hulp in dezelfde stad in het huis van de hofschilder Lukas Cranach en zijn vrouw Barbara. Cranach, die ook raadsheer is en schatbewaarder van de keurvorst Frederik de Wijze of von Sachsen, Later is Cranach ook nog een periode burgemeester van Wittenberg,

Katharina is wel opgevoed in de monastieke en kerkelijke liturgie en het kloosterbedrijf, maar onbekend met de gebruiken in een huishouding van welgestelde burgers. Käthe leert dus bij deze twee burgergezinnen aan welke eisen een burgerlijke huishouding moet voldoen. Bovendien leert zij in die woningen, als 24-jarige omgaan met leeftijdgenoten, onder andere de mannelijke studenten van de Wittenberger Universiteit die in beide huishoudens regelmatig te gast zijn. Ze heeft vanaf haar vijfde jaar alleen maar met vrouwen geleefd. De enige man die ze te zien kreeg was de biechtvader en hier en daar een lekenbroeder bij het werk. Maar dat zijn, vanuit haar standpunt gezien, sowieso mannen uit een lagere stand, waar een adellijke non normaliter niet mee sprak.

Een geliefde

In die periode ontmoet Käthe de Neurenbergse patriciër, een voorname burger, Hieronymus Baumgärtner, voormalig student in Wittenberg. De twee worden verliefd. Niet veel later gaat Baumgärtner terug naar Neurenberg met de belofte snel terug te keren. Käthe wacht. Tevergeefs. Ze wordt ernstig ziek van verdriet. Aangenomen wordt dat Baumgärtner – al dan niet onder druk van zijn familie – het zich als toekomstig raadsheer van de stad Nürnberg niet kon permitteren een huwelijk te sluiten met ‘een weggelopen non’.

Luther, die Käthe natuurlijk regelmatig ontmoet bij zijn vrienden waar zij werkt en inwoont, schrijft drie maanden na zijn vertrek aan Hieronymus: ‘Als je je Käthe houden wilt, moet je wel haast maken, voordat ze aan een ander wordt uitgehuwelijkt. Ze is haar liefde voor jou nog niet vergeten. Ik zou me over jullie verloving verheugen.’ Hieronymus laat niets van zich horen.

Een onvoorziene verbintenis

De rechtstreekse aanleiding tot een inniger verhouding tussen Käthe en Martin Luther is terug te vinden in een brief die een collega-theoloog Nikolaus von Amsdorff kort voor zijn aanstelling als predikant in Magdenburg aan Luther schrijft. Käthe heeft van Amsdorff namelijk gevraagd tegen Luther te zeggen dat hij zijn pogingen moet staken haar uit te huwelijken aan Kaspar Glatz. Hij heeft wel een mooie baan, is rector van de Wittenburger

universiteit. Maar zij wil die man niet. Maar..., schijnt ze gezegd te hebben, volgens Nikolaus von Amsdorff, ... als hij of de Herr Doktor haar als echtgenote zou willen, ze dat niet zal weigeren. Met Herr Doktor wordt natuurlijk Luther bedoeld. Kennelijk heeft Luther uit die woorden van Käthe moed geput. Of heeft ze hem op een idee gebracht? Dat alles is geheim gebleven.

Hoe het proces van kennismaking tot het huwelijk verloopt, kan men enigszins achterhalen door de brieven van Luther te lezen die hij in de maanden voor zijn huwelijk aan ouders en vrienden schrijft.

Op 13 juni 1525 bevestigt stadsprekikant van Wittenberg Bugenhagen de officiële verloving. Dit gebeurt in aanwezigheid van vijf vrienden van het echtpaar in het zwarte klooster waar Luther woont, De openbare huwelijksbevestiging in de kerk vindt plaats op 27 juni waar ook de ouders van Luther aanwezig zijn.

In de kerkelijke en burgerlijke wereld roept het huwelijk zowel verzet als instemming op.

Katharina gaat met toestemming van de keurvorst na haar huwelijk bij Luther wonen in het lege Augustijner klooster in Wittenberg. Let wel dit klooster is dus eigendom van de keurvorst en niet van de katholieke kerk. Het klooster telt behalve de begane grond en een zolder, twee verdiepingen. (Nu nog te zien als museum). Op het erf zijn er naast een ziekenzaal, stallen, schuren en een brouwerij. En er is een kloostertuin.

Bij zijn huwelijk krijgt Luther van de vorst niet alleen voor zijn werk aan de universiteit en zijn diensten aan de gemeenschap een salaris van 100 gulden per jaar. Ook schenkt de vorst het paar een zelfde bedrag voor hun huwelijk.

We hebben natuurlijk geen idee hoe dat bedrag in verhouding staat tot de waarde van het geld nu. In elk geval is het zo dat er de eerste jaren van hun huwelijk armoede heerst in het 'zwarte klooster'.

Het echtpaar krijgt zes kinderen. Drie meisjes en drie jongens. Het oudste meisje sterft, nog geen jaar oud aan de pest. Het tweede meisje overlijdt op haar dertiende. Begin 1540 heeft Käthe een miskraam waardoor ze wekenlang tussen leven en dood zweeft.

Zeven jaar na hun huwelijk, in 1532, vermaakt de vorst aan Luther en zijn echtgenote en hun – toen nog – beider nakomelingen het zwarte klooster met alles wat er bij hoort, vrij van alle belastingen en iedere dienstverlening met het recht te brouwen, te mouten en te schenken en vee te houden. Met de beperking op deze rechten, dat bij eventuele verkoop de vorst en zijn nakomelingen het eerste kooprecht wordt gelaten.

Haar kundigheden toegepast

Käthe – u weet nog wat haar taken waren in het klooster vanaf haar 9e jaar? – pakt alles wat haar voorhanden komt aan om het inkomen van het gezin uit te breiden.

Tuinen worden ingezaaid, de kloosterbrouwerij wordt in gang gezet, vee wordt aangekocht.

Iedere meter grond wordt rendabel gemaakt. Begin dertiger jaren wordt er een tuin aangekocht met hoeve, een groter stuk grond aan de Saumarkt volgt, er stroomt een beek doorheen, die de keuken van vis voorziet.

In 1544 wordt een hoptuin voor de bierbrouwerij gekocht. Later pacht Käthe het landgoed Boos, één mijl buiten Wittenberg gelegen aan de overkant van de Elbe ten behoeve van haar huishouding.

Daarnaast schenkt de keurvorst het aankoopbedrag voor de oude familieboerderij van Käthes ouders als dank aan het echtpaar Luther omdat zij zoveel betekenen voor zijn land en omdat zij naast hun eigen kinderen nog minstens elf pleegkinderen opvoeden. Daarnaast hebben talloze anderen, armen en vluchtelingen een grote en steeds wisselende kring in het Lutherhuis gevormd.

Als echtgenote van de Reformator

Het is de gewoonte dat een hoogleraar aan de universiteit studenten in huis opneemt. Vaak van rijke ouders verder weg of in het buitenland. Bijvoorbeeld er zijn veel studenten in Wittenberg uit Hongarije. Luthers bezittingen zijn later bij de 30-jarige oorlog ook voor een groot deel naar Hongarije gegaan uit vrees dat ze vernietigd zouden worden. Rijke ouders willen graag dat hun zoons in huize Luther wonen. Käthe zorgt ervoor dat het kostgeld wordt betaald.

Uit die gewoonte van studenten-in-de-kost-hebben, zijn de beroemde ‘Tischreden’ ontstaan. Daarnaast bezoekt een onafgebroken rij koninklijke en andere belangrijke gasten uit heel Europa het zwarte klooster om Luther te raadplegen over politieke, bestuurlijke, godsdienstige en allerlei andere vragen.

Op 18 februari 1546, 62 jaar oud, sterft Luther in zijn geboorteplaats Eisleben. Zijn vrienden Melancton, Bugenhagen en Kreuziger brengen deze boodschap in de vroege ochtend van 19 februari aan Katharina over. Hij was in Eisleben om te bemiddelen in een onderling financieel conflict tussen de graven van Mansfeld. Hij was moe en versleten. Zijn drie zoons, 19, 14 en 13 jaar oud vergezelden hem op die reis. Vijf lange dagen moet de weduwe wachten totdat zijn stoffelijk overschot uit Eisleben in Wittenberg aankomt. De lijkwagen wordt onderweg voortdurend opgehouden door massa's mensen. Mensen die hem willen eren met een kerkdienst, een plechtigheid, enzovoort. Tenslotte reist Käthe hem tegemoet.

Na de begrafenis volgt een harde strijd voor Käthe met Brück, de kanselier van de keurvorst, om niet alleen haar kinderen, maar ook de bezittingen van Luther en haar te behouden. Haar vrienden Melancton en Bugenhagen ondersteunen haar in die strijd, die zij tenslotte wint.

Het einde

In de zomer van 1552 slaat voor de zoveelste keer de pest toe in Wittenberg. Begin juni biedt de stadsraad van Torgau de universiteit van Wittenberg onderdak aan. Dat betekent dat de studenten die bij Käthe in de kost zijn ook naar Torgau vertrekken vanwege het besmettingsgevaar.

Käthe blijft met haar kinderen – zoals Luther en zij al die jaren hebben gedaan -, in de stad om achtergebleven zieken te verzorgen. Tot in september ook in Wittenberg in het ‘zwarte klooster’ de eerste slachtoffers vallen. Met paard en wagen vertrekt ze met haar kinderen en

huisraad naar Torgau.

Onderweg schrikken de paarden, steigeren, de wagen dreigt van de weg te raken. Katharina springt, wil de paarden grijpen, valt en komt in het water terecht. Verlamd komt ze met haar redders in Torgau aan.

In drie maanden tijd kwijnt de sterke vrouw weg. Op 20 december 1552 overlijdt ze.

Ze wordt begraven in de Mariënkirche in Torgau, De kloosterkerk, die in 1243 aan het toenmalige Cisterciënzerklooster in Torgau werd geschonken.

Haar gebeente rust er – ook nu nog – onder de stenen vloer tussen doopvont en kansel.

‘Anno 1552 den 20. Dezember ist in Gott selig entschlaffen alhier zu Torgau Herrn D. Martini Luthers seligen Hindergelassene wittwe Katharina‘.

Cultuur

Dat is Katharina's levensloop. Ze is belangrijk geworden, haar naam is bewaard, hoe verborgen ook, omdat ze de vrouw was van een beroemde kerkreformator. Maar wat weten u en ik nu eigenlijk van haar?

Wie was zij zelf? Wat voor vrouw? Wat beroerde haar? Was zij ook geïnteresseerd in de theologie van Luther? De bevrijding van de katholieke leer?

Waarom ik haar leven wilde onderzoeken vertelde ik u aan het begin. Ik was gewoon nieuwsgierig wie die vrouw was met wie Luther trouwde. Maar ook, dat hebt u wel gemerkt, om alle aandacht die die man kreeg en ik niets wist van die vrouw die toch een waanzinnig leven moet hebben gehad. Het leven van haar man hing voortdurend aan een zijden draad. Hij was door de paus geëxcommuniceerd. Dan was je in die tijd letterlijk van God los. Wie had er dan nog vertrouwen in je? Je kon overal waar je je neus liet zien, opgepakt worden en de marteldood sterven.

Haar man had het op z'n geweten dat vele kloosterlingen van God los waren geraakt. Hun kloosters verlaten hadden. Hij had op z'n geweten dat langzamerhand door heel Europa heel wat mensen de God van de Ware Kerk, zoals de Roomse zichzelf zag, hadden verlaten. Als je kijkt naar de spotprenten die er toen over hem verschenen, de theaterstukken die over hem werden geschreven, ook over die duivelse Katharina en hem samen, dan stond je in je omgeving behoorlijk te kijk.

Bovendien was hij dagelijks, nee ieder ogenblik in gevaar. Ook keizer Karel de V^e – denk even terug aan onze vaderlandse geschiedenis op school. Ons land had in die tijd ook met hem te maken met name door zijn zoon Filips van Spanje en zijn landheer Alva – die keizer Karel de V^e had Luther in de ban gedaan. Dat betekende dat iedereen die hem vermoordde een flink geldbedrag kreeg.

Käthe trouwde dus een stuk opgejaagd wild. In zijn eigen hertogdom, dat stuk waar Frederik de Wijze von Sachsen de baas was, was Luther betrekkelijk veilig. Hij stond onder bescherming van de vorst. Maar sluipschutters waren natuurlijk altijd gevoelig voor een flink geldbedrag van de keizer.

Een vrouw en de Reformatie

Waarom schreef ik over een totaal onbekende vrouw?

Eind 1982 sloot ik mijn theologiestudie af. Die studie was erop gericht om mij als journalist, want dat was ik al dertien jaar, te specialiseren op kerkelijk en theologisch gebied. In 1978 was ik bovendien in contact gekomen met de feministische theologie. Dus ik was geïnteresseerd geraakt in het leven van vrouwen in de geschiedenis van de kerk, waarover ik tot dan toe in mijn leven nooit iets had gehoord.

En als het om theologie of kerkgeschiedenis gaat: in hoeverre hadden vrouwen kansen gehad om een rol te spelen in de kerk? En als een vrouw in het verleden al een rol had gespeeld, waarom had ik haar naam dan nooit gehoord?

Bovendien toen er in 1982 en 1983 steeds meer boeken en berichten verschenen rondom de herdenking van het 500^e geboortjaar van Luther nam mijn nieuwsgierigheid toe.

Ook door de vergelijking met mijzelf, mijn theologiestudie, mijn werk en alles wat ik in mijn gezin had te doen, en Luther die fijn in zijn stille kloostercel kon studeren en werken. Geen last van kinderen, geen huishoudelijke plichten. Dat stond mij voor ogen.

Ik wist in elk geval dat Luther na het begin van de Reformatie getrouwd was. Ik had iets over zijn vrouw gelezen in een gebedenboek dat in ons gezin werd gebruikt. Maar daarin werd over haar gesproken op een manier waardoor ze me niet echt boeiend leek. Ze werd voorgesteld als een overbezorgde huisvrouw en echtgenote. En het leek erop dat Luther haar niet al te serieus nam.

Mijn zoektocht naar haar leverde aanvankelijk niets op, Zelfs een van de bekendste Lutherse hoogleraren kerkgeschiedenis in die tijd wist niets over Katharina von Bora. Haar naam, ja, verder niets. Ik was eigenlijk zo ver om mijn zoektocht op te geven toen ik in een Duits kerkgeschiedenisboek van mijn man, daterend uit de dertiger jaren van de vorige eeuw, een voetnoot vond waarin de huwelijksdatum van Luther stond met voluit haar naam: Katharina von Bora. Een geweldig, maar mager houvast.

Ernst Kroker uit Leipzig 1859- 1927

Na een intensieve zoektocht kwam ik daardoor op een nog ouder boek, aanwezig in de universiteitsbibliotheek in Amsterdam. Een zekere Ernst Kroker had, let op, ter gelegenheid van de vierhonderdste geboortedag van Luther – ik schreef mijn boek t.g.v. zijn 500^e geboortedag – een boek geschreven over Katharina von Bora. Het bijzondere van dat boek was dat hij het had geschreven nadat hij ter gelegenheid van die 400e geboortedag een ander groot onderzoek had verricht.

Voordat ik u verder vertel over haar leven, wil ik zeggen, dat ik, juist door het boek van Ernst Kroker Käthe beter leerde kennen. Met name ontdekte ik haar persoonlijkheid door al die kleine dagelijkse dingen die ik over haar las. Haar contacten met anderen, waarover ik las in de brieven van Luther.

Vrienden die iets over haar zeggen. Maar ook haar vijanden en vijandige vrouwen die over

haar roddelen als ‘gevluchte non’. Door al die ontwikkelingen zag ik hoe haar persoonlijkheid zich ontwikkelde. Ik zag het door de keuzes die ze maakte, de beslissingen die ze nam; ze groeide en ik kon me haar steeds beter voorstellen. En dat, terwijl ik, toen ik aan haar boek begon te schrijven slechts enkele regels uit een brief van haar zelf had. Een brief die ze schreef als antwoord op een schrijven van haar schoonzuster na Luthers overlijden. Waar ze vertelt over haar diepe verdriet.

Later bij de tweede druk kreeg ik een brief van haar in handen waar ze haar best doet om bij een soort ambtenaar van de keurvorst, een stuk land te huren. Daarin is ze de onderdanige, maar handelend optredende vrouw, die eigenlijk zulke brieven niet behoort te schrijven. Maar, schrijft ze aan de functionaris, de ‘Herr Doktor’ heeft aan de kanselier geschreven, maar deze antwoordt niet. Vandaar dat ze zelf de pen maar ter hand heeft genomen. U begrijpt het al, ze handelt niet als onderdanige vrouwen uit die tijd behoren te handelen. Daarmee maakt ze vijanden en daardoor ontstaat ook roddel. Veel roddel. Maar de vrienden en vriendinnen geven hun eigen beeld.

Mijnheer Ernst Kroker

Om zijn boek te begrijpen moet ik u eerst iets vertellen uit het leven van Käthe en Luther. Toen ze getrouwd waren, dat hoorde u al, mochten ze in het oude klooster van Luther – dat nog niet eens was afgebouwd – blijven wonen van de keurvorst.

Vanaf die tijd begonnen zij een ‘Burse’. U weet het nog: een soort studentenhuis in dat klooster waar de jongens die van ver kwamen konden wonen, eten en studeren. Allemaal met elkaar aan tafel tussen de middag en Käthe zorgt voor de goede gang van zaken. Met die Burse verdiende Luther voor een deel zijn inkomen. Iedere hoogleraar aan de universiteit van Wittenberg moest zo’n Burse houden, want ze verdienden maar 100 gulden per jaar. Naast de studenten kwamen er ook andere hoogleraren aan die maaltijden bij Katharina en ander bezoek dat Luther wilde raadplegen over belangrijke zaken. Want de Reformatie ging niet bepaald over het zielenheil van de gelovige mens, maar veel meer over nieuwe levensverhoudingen hier en nu, naar het voorbeeld van hoe Jezus had geleefd en gesproken. De hele samenleving moest anders worden ingericht.

Terug naar de studenten aan tafel bij Käthe. In dat begin van die zestiende eeuw waren er nog geen AH’s waar studenten in hun vrije tijd vakken konden vullen – bij wijze van spreken – dat begrijpt u. Wat deden deze jongens, die heel goed snapten dat wat Luther te zeggen had ontzettend belangrijk was. De stad Wittenberg trilde ervan. Natuurlijk wilden mensen buiten het Lutherhuis graag weten wat daar thuis en aan tafel allemaal omging. Wat er besproken werd. Welke belangrijke figuren er kwamen. Eén bijvoorbeeld, die daar meerdere keren is geweest en van wie Katharina voor haar goede huishouden een kostbare ring kreeg, was koning Christian III van Denemarken. Hij geeft het echtpaar zelfs een aantal jaren een forse bijdrage voor die grote huishouding. U weet ook vast wel dat dat land nu nog voornamelijk qua godsdienst Luthers is, terwijl Nederland meer Calvinistisch is geworden.

Dus die studenten maakten stiekem aantekeningen van al die gewichtige gesprekken. Van de theologische discussies, maar ook van de kletspraatjes. Ook als Käthe haar gasten en vooral haar echtgenoot herhaaldelijk maande niet zo veel te praten en het eten niet koud te laten worden, werd dit genoteerd.

Zowel Melanchton, als Käthe zelf protesteerden herhaaldelijk tegen dat aantekeningen maken. Maar kennelijk hebben hun protesten niet veel geholpen.

Want, wat gebeurde er met die aantekeningen?

Dan moeten we even teruggaan naar onze eigen schooltijd. We leerden in de vaderlandse geschiedenisles dat Laurensz Jan Coster in Haarlem en Gutenberg in Mainz/Straatsburg in de loop van de 15^e eeuw de boekdrukkunst ‘uitvonden’. Die studenten maakten gebruik van dat nieuwe ‘internet’ en lieten hun uitgewerkte aantekeningen voor een habbekrats drukken en verkochten ze aan diegenen, die er waar dan ook, soms over heel Europa, in geïnteresseerd waren. Terug naar mijnheer Ernst Kroker, waarvan ik dat boekje vond. Deze man heeft dus bij de 400^e geboortedag van Luther een poging gedaan al die ‘Tischreden’ – die tafelgesprekken van die diverse studenten te verzamelen. Die verzamelingen vond ik in boekvorm in het archief van de universiteit van Nijmegen. Met dat waanzinnig moeilijke karwei, het verzamelen en achterhalen van die Tischreden, heeft mijnheer Kroker voor de geschiedenis van Luther, maar minstens ook voor die van Katharina een heel belangrijk werk gedaan.

Hoe Katharina leefde

Ik merk nu bij deze Refo500-herdenking, dat de meeste bijeenkomsten gaan over de theologie van Luther. Voor mij zijn die dagelijkse details veel belangrijker. Want van die dagelijkse gang van zaken is veel meer te leren wie Luther was, hoe hij met mensen omging, hoe hij sprak over zijn God, wat hij betekende voor zijn gezin. Voor Käthe geldt hetzelfde. Hoe jaloers de mensen ook op haar waren dat ze met zo’n wereldberoemde man was getrouwd en over haar roddelden, intussen bleef ze, als de pest weer eens uitbrak in de stad, wel met haar gezin tot het laatst toe achter om zoveel mogelijk zieken te kunnen verplegen. Daarbij gebruikmakend van haar grote kennis – geleerd in het klooster – van kruiden en andere middelen tegen de pest en allerlei andere ziekten.

Aan die levenspraktijk is pas echt af te lezen of deze beide mensen leefden naar wat zij geloofden.

Ik begon allereerst Krokers boekje over Käthe te lezen.

Ernst Kroker, de 19^e-eeuwse schrijver over Katharina von Bora heeft mij een geweldige dienst bewezen. Hij hield van Käthe. Dat las ik wel in zijn boek, want ... ze legde haar man in de watten. Luther werkte te hard, hij at slecht, dronk te veel bier, sliep te weinig, moest zich verweren tegen de keizer, tegen de bisschoppen, tegen de paus, tegen allerlei mensen die hem kwaad gezind waren omdat hij geen goed woord meer over had voor de rooms-katholieke kerk. Käthe verzorgde hem. Luther had galstenen, nierstenen en vele andere kwalen, zij had de middelen om hem op de been te houden de twintig jaar dat ze samen getrouwd zijn geweest.

Wat ik vooral leerde uit het verhaal van Ernst Kroker, dat hij Käthe – nogmaals, en ik benadruk het – met grote liefde beschreef. Maar hij maakte van haar een preutse 19^e-eeuwse huisvrouw. Nog erger, hij maakte van haar een keurige 19^e-eeuwse domineesvrouw in een burgerlijke pastorie met een burgerlijke huishouding, die als de beste zorgde voor haar man, hem bijstond in zijn 19^e-eeuwse domineesleven – hij was immers de eerste protestantse dominee! – keurig haar burgerlijke tuin verzorgend, de pronktuin van een 19^e-eeuwse burgervrouw.

Het leek wel of Kroker vergat of met opzet over het hoofd zag dat Katharina von Bora in werkelijkheid een ontwikkelde, adellijke vrouw was. Die bovendien lezen en schrijven had geleerd op de nonnenschool, die Latijn had geleerd, die voor kon lezen in het Latijn uit de bijbel, die liturgieën kon lezen en verzorgen zoals ze in haar contemplatieve kloosterorde had geleerd.

Dat Kroker dit schreef is niet zo vreemd, want aan het eind van de 19e eeuw tot halverwege de 20e eeuw was er weinig kennis van het vroegere kloosterleven. Ook in Nederland. Zeker bij protestanten. En zeker op nonnen werd in die tijd min of meer neergekeken.

Daarin is gelukkig verandering gekomen in het laatste kwart van de 20^e eeuw. In verband met de ontwikkeling van de feministische theologie en de vrouw-en-geloofbeweging is er in die tijd een intense samenwerking op gang gekomen tussen vele Nederlandse vrouwelijke religieuzen en vrouwen van zowel katholieke als protestantse achtergrond. De feministische theologie heeft, zeker wat haar financiering betreft, heel veel aan de vrouwelijke religieuzen te danken.

Als voorbeeld van het denken onder protestanten, geef ik een fragment uit een boek in de 19e en 20^e-eeuwse tijd hoe er over het leven van Katharina werd gesproken: Het gaat over de uit het klooster in Nimbschen gevluchte nonnen:

“Hoe moet het de voormalige nonnen, hoe moet het vooral hen, die sedert hun vroege kinderleeftijd in de geestelijke, van de wereld gescheiden beslotenheid waren vastgehouden, wel opeens te moede geweest zijn! Zeker wel als iemand, die uit een donkere ruimte, waarin hij lang heeft vertoefd, plotseling onder de blote hemel komt, waar hem een overvloed van licht omstraalt. Welk een nieuw, blij en dankbaar leven begon er in het hart van de 24-jarige vrouw op te bloeien, toen de bleke handen, onder het oog van een kranige huisvrouw, flink leerden aanpakken in het veelzijdige en het vrouwelijk gemoed zo bevredigende werk in de huishouding. Hoe opgewekt hebben wellicht de schrandere ogen van de jonge Katharina, die nauwelijks iets van de wereld had gezien, naar het bewegelijke leven in die huishouding gekeken.”

Terugkomend op Kroker. Hij had niet geleerd, wat ik gelukkig door mijn feministische leerschool aan het eind van de 20^e eeuw wel had geleerd, Käthe te zien als vrouw van de zestiende eeuw. En dat was een levensgroot verschil.

Maar nogmaals, de details in het boek van Kroker uit het leven van Käthe en Luther, waren goud waard voor mij. Ik begon ze te spiegelen aan de zestiende eeuw.

Twee verschillen

Daarvan wil ik twee voorbeelden noemen waardoor Käthes leven heel ernstig is beïnvloed en haar leven heeft getekend. Helaas zijn het maar twee voorbeelden, omdat ik de informatie van mijn boek natuurlijk erg moet bekorten. Ik lees u straks twee voorbeelden voor uit mijn boek hoe ik dat in 1983 ontdekte en beschreef.

Wij weten allemaal hoe gebeurtenissen in de wereld ons dagelijkse leven kunnen beïnvloeden. Laten we alleen denken aan de strijd, ook al vindt deze plaats ver weg van ons vandaan: de oorlog van en tegen de IS. De toenemende bewapening van het Westen daardoor. De

emotionele beelden die onze huiskamer via tv en internet binnenkomen. De stromen vluchtelingen die wij zien op wankelende bootjes. Het grote vluchtelingengraf dat de Middellandse Zee is geworden. Onze eigen politieke onrust in de discussies over het al dan niet toelaten van vluchtelingen en de overkomst van hun familie.

Allereerst het feit dat Kroker Katharina neerzet als een 19^e-eeuwse domineesvrouw. Katharina was – en wij kunnen nooit meer navoelen wat dat betekende in die tijd – een vrouw van adellijke afkomst. Lage adel, staat er ergens. Maar van adel. Wij in Nederland kunnen die betekenis nauwelijks navoelen, omdat er in Nederland bijna geen adel is of heeft bestaan. Maar van adel-zijn in die tijd en ik beperk het tot de Duitse landen, betekent behoren tot de groep die het allerbelangrijkste was in het Europa van toen. De adel was de baas over alles. Had een hertog of een graaf een oorlog gewonnen, dan mochten zijn soldaten daarna de boerenbevolking beroven als beloning voor hun diensten.

Naast de adel was er de geestelijkheid. De geestelijkheid was afkomstig uit de adel. Zij beheerste het ‘geestelijk’ leven van de mensen. Zij wist wat God wilde. Zij kon er voor zorgen dat God mensen, in dit geval de mensen van adel, het hellevuur bespaarde. In ruil daarvoor gaf de adel daarvoor grote stukken land aan de kloosters en andere geestelijken als garantie voor haar zielenheil.

De adel en de geestelijkheid waren letterlijk bloedverwanten. Mannen van adel die geen zin hadden in de oorlogen, gingen in het klooster. Werden geleerden. Adel en geestelijkheid speelden elkaar de bal toe wat macht betrof. De adel verdeelde via de dochters in hun families en via de bruidsschatten – het bezit onder elkaar. Landerijen, gebouwen, kastelen, bestuursfuncties, kortom macht. En werd een hertog of keizer te brutaal dan hield de geestelijkheid hen met hellestraf onder de duim.

Zo belandden veel nog heel jonge meisjes in de kloosters. Had de vader de pech dat hij een dochter kreeg, dan deed hij haar maar al te graag in een klooster, zodat hij geen bruidsschat voor haar zou moeten betalen als een hertog, graaf of prins om haar hand kwam. Een overgeschoten dochter kon hij aan zijn tafel niet gebruiken.

Hierin ziet u het leven van Katharina. Arme adel, op haar 4^e naar de kloosterschool, op haar 9^e naar een andere orde waar ouders geen ‘bruidsschat’ hoefden mee te brengen. Bruidsschat, zelfde naam, want de dochter krijgt Christus als bruidegom.

Tegelijkertijd zijn de vrouwen in de kloosters van die tijd trotse en in zekere zin ontwikkelde en geleerde vrouwen. Daarvan vertelt een boek over het ontstaan van de orde van Citeaux. De mannenkloosterorde heeft tientallen jaren nodig gehad om de abdisen van de kloosters onder de duim te krijgen en haar te verbieden om hun eigen vergaderingen te houden. Zij reden op hun paarden naar andere kloosters om daar hun eigen zaakjes te regelen. Via de paus en een lange strijd, kregen de mannelijke geestelijken hen eindelijk onder de duim.

Heksenvervolgingen

Het tweede voorbeeld van een tijdverschijnsel gedurende Katharina’s leven dat veel invloed heeft gehad op haar en haar tijdgenoten is het volgende. Ik lees het voor uit mijn boek. En ik wil vooraf zeggen, dat ik verbaasd ben dat aan dit gevaarlijke en duivelse deel van de kerkgeschiedenis ook in deze 500 jaar Reformatie nauwelijks aandacht wordt besteed.

Ik moet beginnen bij de positie van de vrouw. In 1983, toen ik mijn boek over Katharina von Bora begon te schrijven, was er weinig te vinden over de vrouw.

Heksenvervolgingen 16^e eeuw

Ik kom er door onderzoek achter dat de positie van de vrouw aan het eind van de 15^e eeuw tot een dieptepunt is gedaald. Even, in de 12^e eeuw is het vrouwbeeld wat humaner geweest. Met name onder de invloed van de machtige vorstin Eleonora van Aquitanië, die eerst met een Franse, later met een Engelse vorst was getrouwd. Ze was dichteres en haar roem was over heel West-Europa verspreid.

Aan het eind van de 15^e eeuw wordt het beeld van de bijbelse Eva als verleidster en oorzaak van zonde en ellende in de wereld weer van stal gehaald. Vooral de oudere vrouw wordt het mikpunt.

Voor die tijd had de oudere vrouw een zeker aanzien opgebouwd als wonderdoenster, vroedvrouw, geneeskundige door de kennis van kruiden, die vooral in de kloosters werd beoefend. Vrouwenkloosters waren de plaatsen waar de mensen van het platteland bij ziekte en gebrek naartoe gingen om geholpen te worden.

In die 14^e en 15^e eeuw zijn de steden in opkomst. De oudere vrouw moet het veld ruimen voor de jonge vrouw, die – vanuit het perspectief van de kerk vóór haar huwelijk maagd moet zijn en daarna een goede echtgenote; trouw vooral en een zorgzame moeder.

Een nieuwe rol dus voor de vrouw in opkomende steden. De oudere vrouw, op het platteland eeuwenlang onderdeel van de uitgebreide ‘agrarische’ familie wordt in de stad een alleenstaande vrouw die in haar eigen behoefte voorziet en die min of meer buiten de controle van de samenleving en de kerk komt te staan. Langzamerhand ontstaat er een beeld van de oudere vrouw als superhoer, verderfster van leven, tegenspeelster van de maagden en moeders die binnen het katholicisme en het opkomende protestantisme gelden als toonbeeld van deugdzaamheid. Hier noem ik uitdrukkelijk ook het opkomende protestantisme. Immers Luther had in zijn boek over het belang van het huwelijk dit laatste boven het geestelijk leven gesteld. Dus voor zowel man als vrouw was het huwelijk belangrijker dan het priesterschap of het vrouwenklooster.

Rondom de figuur van de oudere vrouw ontwikkelt zich de heksenleer.

Altijd al, in de vroegste eeuwen heeft, het geloof in heksen steeds opnieuw de kop opgestoken. Waar kennis ontbreekt is bijgeloof. De kerk heeft het geloof in heksen altijd verworpen als bijgeloof. Nu echter is er een andere tijd. De Renaissance is vanuit Italië in opkomst. Er is strijd tussen diverse pausen.

In deze voor de kerk duistere tijd gaat de kerk in op de heksenleer. In Duitsland hebben twee Dominicaner monniken, die tegelijk inquisiteurs zijn, Heinrich Institoris en Jakob Sprenger, met hulp van paus Innocentius de VIIIe in 1484 – een jaar na Luthers geboorte – een bul uitgewerkt. Daarmee worden de heksenprocessen ingesteld. In de loop van de 16e eeuw ontaardt de waan, de oudere vrouw als heks, in een daadwerkelijke heksenvervolging.

Verbrandingen, verdrinkingen. Hoeveel vrouwen en meisjes de dood in worden gejaagd is niet bekend. Want natuurlijk wordt niet alleen de oudere vrouw, maar iedere vrouw die zich verdacht gedraagt, gepakt. Geschiedenisboeken doen er vaak het zwijgen toe.

De belangrijkste en concrete oorzaak van het ontstaan van de heksenvervolgingen is echter

dat in Midden- en West-Europa het idee zich wortelt dat mens en maatschappij worden bedreigd door een nieuwe sekte. De leden ervan zouden met de duivel samenspannen om dood en verderf te zaaien. De verdachten zijn veelal vrouwen. Ook hier gaat het weer om een gezagskwestie. De geestelijkheid wordt steeds banger dat zij haar greep op de mens verliest. Door de toenemende bewustwording van de mens in een eeuw waarin allerlei ontdekkingen worden gedaan die mens en wereldbeeld veranderen, keren mensen zich tegen de door de kerk gepreekte God en tegen de kerk zelf. Tegen die volkse ontwikkeling wordt door de kerk een nieuwe theorie de wereld ingestuurd: heksen hebben een verbond gesloten met de duivel. Samen vrouw en duivel keren zich in de eindstrijd tegen het Rijk van God. Want dat geloof is sterk in die tijd: de wederkomst van Christus is op handen. Ook Luther gelooft daarin.

Had Katharina von Bora er mee te maken?

Ik denk dat in de manier waarop het publiek en de internationale wereld op het huwelijk van Katharina en Luther reageerde, veel terug te vinden is van hoe men in die eeuwen naar de vrouw keek. Over Katharina sprak men als 'die weggelopen non'.

De afgunst op Käthes hoge plaats aan de zijde van de kerkhervormer ontaardt in en begeleidt haar levenslang met een venijnige roddel. Ook prelaten en vorsten onthouden zich niet van roddel, een verbintenis waaruit, volgens een oude sage 'de antichrist geboren moet worden'. Er worden hekeldichten, fabels en dramatische spelen geschreven en opgevoerd, soms gericht tegen het echtpaar, maar in andere kunstuitingen is Katharina alleen het doelwit.

Afgunst en jaloezie tegenwerking en leugenachtige kwaadsprekerij tieren welig rondom de meesteres van het Lutherhuis. Er zijn geruchten van gierigheid en hebzucht, haar verkwistende huishouding, haar trots en heerszucht. Käthe is er zich goed van bewust welke gevaren haar bedreigen. De roddel die over Katharina in omloop is spreekt van trots, gierigheid, bemoeizucht en deze wordt vaak in boeken over Luther overgenomen. Jammer genoeg zijn er weinig of geen pogingen ondernomen deze typische eigenschappen op hun juistheid te bekijken en te weerleggen.

Trouw

Philip Melanchton 1497-1560

Hoe Katharina's leven ook onder druk heeft gestaan van de omstandigheden van de tijd: de haat tegen vrouwen, de oorlogen die de Reformatie ook veroorzaakten, de armoede van de boeren en hun opstand tegen de adel, de doodsb bedreigingen waaronder haar echtgenoot had te leven, haar leven liep na het treurige ongeluk uit op een eervolle begrafenis. Weliswaar nog op de vlucht voor de pest in Torgau, maar Phillip Melanchton had alle docenten en studenten opgeroepen om de begrafenis van de echtgenote van de leraar aan wie zij zoveel te danken hadden bij te

wonen.

Hij eerde haar met de volgende woorden:

“Es gibt kein Unheil, kein Geschick, kein Leid, dass Gott verhängt und das die Sprache nennt, nichts Schrecklichers, das nicht der Mensch erlebt.

In der ganzen Zeit ihrer Krankheit hat sie sich mit dem Wort Gottes getröstet und aufgerichtet und sich mit den heißesten Gebeten einen friedvollen Ausgang aus diesem kummervollen Leben gewünscht, oft auch die Kirche und ihr Kinder befohlen und gefleht, dass die reine Lehre, die der Herr durch die Stimme ihres Mannes diesem letzten Zeitalter wiedergegeben habe, unverfälscht auf die Nachkommen vererbt werden mögen.

Mit ihren verwaisten Kindern musste die als Witwe schon schwer Belastete unter den grössten Gefahren umherirren wie eine Geächtete. Grossen Undank hat sie erfahren, und von denen sie wegen der ungeheuren Verdienste ihres Mannes um die Kirche Wohltaten hoffen durfte, ist sie oft schmäählich getäuscht worden“¹

¹ in: Mönchshure und Morgenstern. Katharina von Bora, die Lutherin. Eine Frau weiß, was sie will. Verlag: Wittenberger Sonntagsvorlesungen, Evangelisches Prediger Seminar p. 138.